

Het meisje van Yde

Wim Braakman

Stel U een heldere meidag voor, zoals die de laatste jaren dikwijls ons deel was ter vergoeding van regenachtige zomers. Net was de kilheid uit de dampkring verdwenen of een zengende hitte matte de mensen af die niet bestand zijn tegen een dergelijke overgang. Menigeen verwenste de dag waarop hij met werk was begonnen dat in de voorbije koude dagen het lichaam nog aangenaam verwarmde, maar nou het bloed deed koken in de aderen.

Zo was het ook gesteld met een tweetal arbeiders dat een veenplas moest uitbaggeren in het gehucht Yde onder de gemeente Vries. De hitte was drukkend, die sedert enige dagen het toch al zware werk bepaald ondragelijk voor hen maakte. Maar toch ging de beugel steeds weer in het bruine water en een massa zwarte veenmodder op de aarde. Maar een keer voelde de beugel van een der arbeiders hem al te zwaar en onder het ophalen stootte hij de verwensing uit: "De duvel haal' den vent die dat gat heeft gegraven." Meteen verscheen aan de oppervlakte van het veenwater een zwart hoofd met rossig haar.¹

Met de voorgaande woorden beschreef de rechtsgeleerde J.G.C. Joosting in 1902 de vondst van het zogeheten 'meisje Van Yde', een van de beter bewaarde veenlijken van Nederland, waar er tientallen van gevonden en verdwenen zijn.²

Het lichaam was zwaar beschadigd. Met name het onderlichaam ontbrak, maar Joosting kon toch een aantal dingen vaststellen. Het ging om een vrouw. Het haar was rossig: "Lang, rosachtig haar aan de linkerkant van de schedel; rechts lijkt het hoofd wel gladgeschoren, althans er is geen haartje te verkennen".³

Verder werden er gevonden: een vierkant stuk bewerkte stof en een sprangbandje dat driemaal om de nek van het meisje was geknoopt. "Het hoofd zit niet recht op den romp, maar staat een paar vingers breed naast den atlas. Dit gaf mij, in verband met de pijnlijke uitdrukking van het gelaat en het tot driemaal om den hals gewonden koord, den indruk, dat aan worging moest worden gedacht."⁴ Verder werd er op dezelfde of ongeveer dezelfde plek een "tronk van een eik" gevonden.⁵ Nadat er nog fors met het lichaam gesold is- zo werden door nieuwsgierige buurtbewoners de tanden uit de mond gehaald, botten geroofd en het haar losgetrokken- kwam het terecht in het Provinciaal museum in Assen.⁶

Pas vele jaren later werd er weer serieus onderzoek naar het lichaam gedaan met behulp van de pathologische disciplines, scanapparatuur, papillaironderzoek en de C14-datering.

Scans

Een onderzoek in de versneller van de universiteit van Oxford leverde een tijdstip van overlijden op tussen 54 v. Chr. en 128 na Chr.⁷ De patholoog constateerde dood door verworging. "Het bandje met de schuifknoop en de bijna 1 cm brede groef in haar

hals maken het zeer waarschijnlijk dat zij door verstikking om het leven gekomen is".⁸ Onder de groef die door het bandje is gemaakt ontdekt de patholoog nog een regelmatig uitzijende 4,5 cm lange opening die ontstaan zou kunnen zijn rond het tijdstip van overlijden als gevolg van een messteek.

Röntgenonderzoek en CT-scans hebben bovendien aangetoond dat het meisje leed aan scoliose, een zijwaartse verkromming van de wervelkolom. Aan de voeten moet dan te zien zijn of de ziekte zo ernstig was dat ze erdoor mank is gaan lopen. En inderdaad: "De grote teen vertoont een verdikking van het weefsel en de naastgelegen teen maakt een vereelde indruk. Het lijkt erop of het gewicht van haar rechter lichaamshelft buitenproportioneel sterk op deze twee tenen heeft gedrukt."⁹

Het meisje van Yde is dus een zeer gewelddadige dood gestorven. Het hoofdhaar is voor de helft afgeschoren. Ze is door een driemaal om de nek geknoopte sprangband gewurgd, met een mes in de keel gestoken en vervolgens verzonken in het moeras met een stam van een eik op haar.¹⁰

Tijdens haar leven leed ze aan scoliose en zal ze enigszins mank gelopen hebben.

Sommige onderzoekers meenden dat het meisje simpelweg in het verraderlijke moeras verdwaald is en zo is omgekomen.

Dat lijkt gezien het voorgaande zeer onwaarschijnlijk. Een andere mogelijkheid is executie wegens overspel. Men baseert zich dan op een tekst over de Germaanse gebruiken bij Tacitus.¹¹

"Lafaards, deserteurs en overspeligen verdrinkt men in veen en moeras"

W.A.B. van de Sanden die promoveerde op de veenlijken en er enkele boeken op liet volgen neigt meer naar de offertheorie. "Met andere woorden: het meisje is geofferd".¹²

Een offer? Ja, waarschijnlijk wel. Maar het overdreven geweld het stranguleren, de keel doorsteken, verdrinken, waartoe dient het allemaal?

Het problematische van de Nederlandse veenlijken is dat ze na de vondst meestal domweg zijn verdwenen. Van der Sanden komt tot een totaal van 46 vastgestelde veenlijken, waarvan er maar dertien, beschadigd, zijn bewaard. Die laatsten werden dan ook nog ruw, door veenbeugels e.d., geborgen. Er is kortom zoveel beschadigd verdwenen, willekeurig verspreid, onzorgvuldig opgegraven dat er geen touw aan vast te knopen lijkt.

Lindow

Op 6 augustus in 1984 evenwel kwam er een doorbraak in het onderzoek. In de uitgebreide veenmoerassen van Lindow ten zuiden van de stad Manchester werd toch nog veenlijk gevonden. Dat was op zich een wonder. Werd er tot in de 19e eeuw nog met de hand gegraven, in 1984 werkte men in Lindow met een grote Hy-Mac graver die uit een stuk van steeds zeven bij tweehonderd meter steeds één meter diepe pakketten haalt. Het is dan ook geen wonder dat iedereen het lichaam in eerste instantie over het hoofd zag. Een van de werkmannen trok echter bij wijze van grap een stuk hout uit de lift van de machine, wierp het naar een collega, die toen tot zijn schrik ontdekte dat het een menselijke voet was.¹³

Een paar dagen later kon het hele lichaam archeologisch verantwoord worden geborgen. Bovendien groeide het besef dat dit een unieke en waarschijnlijk laatste kans was om grondig onderzoek te doen. Mensen en fondsen stroomden toe, zodat

onder andere forensisch en palynologisch onderzoek en een C14-datering kon worden gedaan.

Belangwekkende resultaten waren de volgende: de Lindow man is rond de jaartelling een zeer gewelddadige dood gestorven: hij is op het hoofd geslagen, geworgd, zijn keel is doorgesneden, vervolgens in het moeras 'verdronken'.¹⁴ In zijn maag werden resten van geblakerd brood en van de maretak aangetroffen. Verder werd vastgesteld dat hij tijdens zijn leven aan een lichte vorm van osteoarthritis had geleden en in de wervelkolom werd het ziektebeeld van Schmorl's nodulus aangetroffen. De laatste ziekte veroorzaakt rugklachten; bij osteoarthritis in de wervels kan men krom gaan lopen en 'krimpen'. Of de man van Lindow daar last van had is niet vast te stellen.¹⁵ De overeenkomsten met het meisje van Yde vallen meteen op. Opnieuw is er sprake van strangulatie, neersteken en verdrinking in een veenmoeras.

Moerassen

Moerassen golden in prehistorische tijden niet alleen als gevaarlijke plekken, maar vanwege de mysterieuze stilte, plotseling opkomende mist, roerloze wateren, bleke lichtval en altijd aanwezige dreiging als een doorgang naar een andere wereld, de wereld van de goden en de dood. "Lange tijd werd het gezien als een soort toegang tot de bovennatuurlijke wereld."¹⁶

Mensenoffers

Een aantal schrijvers uit de klassieke oudheid vermeldt de mensenoffers van de volkeren van Noord-Europa. Caesar noemt in zijn *De Bello Gallico* de druïden als uitvoerders van de rite en heeft het bovendien over een rituele moord waarbij mensen in grote van wilgentenen gevlochten figuren worden opgesloten en in brand gestoken.¹⁷ De Romeinse dichter Lucanus noemt in zijn epische gedicht 'Pharsalia' drie Keltische goden aan wie mensenoffers werden gebracht.¹⁸ Het gaat om de goden Teutates, Esus en Taranis. De keltologe Anne Ross brengt de veenlijken dan ook in verband met de rituele drievoudige Dood, "the Triple Death", die in de Keltische en middeleeuwse verhalen van het vasteland meermalen weer opduikt.¹⁹ In een verhaal vraagt een jongeling aan de dichter Twm Gelwydd Teg of hij de toekomst kan voorspellen. Deze antwoordt dat de jongeling dezelfde dag nog drie doden zal sterven. De jongeling gaat daarop lachend verder, want niemand kan immers meer dan één dood sterven. Als hij in een boom klimt om een nest leeg te halen, wordt hij gebeten door een adder, valt en breekt zijn nek op een tak en verdrinkt in de rivier.²⁰ Opmerkelijk is in dit kader natuurlijk de vorm van deze drievoudige dood: het breken van de nek dankzij een boom, de bijt-wond en het verdrinken. Ophangen in een boom geldt als offer aan de hemel, verdrinken als offer aan de wateren en omdat een slang een chthonisch²¹ symbool is, geldt de deze dood als offer aan de aarde.

In een ander verhaal ziet de Ierse koning Lailoken in de voortekenen dat zijn einde nadert. De heilige Kentigern vraagt hem driemaal hoe dat zal gebeuren. Eerst zegt hij dat het door slagen zal zijn, vervolgens beweert Lailoken dat doorboring met een staak zijn leven zal beëindigen. Op de derde vraag zegt hij dat het door verdrinking zal gebeuren. Door de volgelingen van Kentigern wordt hij uitgelachen, omdat hij zo inconsistent is. Nog dezelfde dag wordt Lailoken door herders in elkaar geslagen. Hij valt in een rivier, wordt door een staak doorboord en verdrinkt.²²

Ook de Germaanse goden eisten mensenoffers. De Romeinse schrijver Tacitus vermeldt het een aantal maal in zijn Germania.²³

Oudgermaanse liederen

De meeste schrijvers over veenlijken erkennen dat er sprake moet zijn geweest van een religieus geïnspireerd handelen. Van der Sanden meldt in zijn proefschrift²⁴ dat hem gesuggereerd werd om de volkskunde en het bijgeloof bij zijn onderzoek naar de betekenis van de veenlijken te betrekken. Het lijkt dan ook zinvol om te na te gaan wat de religieuze of mythologische voorstellingen van die bewoners van rond het begin van de jaartelling dan wel zijn geweest. Er is natuurlijk wel iets van bekend. Het Christendom bestond nog niet. Het Heidendom heerste. De bewoners van Noord-Europa kenden evenwel het schrift nog niet dus er zijn geen inheemse bronnen die gewoonten en gebruiken uitleggen. In later eeuwen verdrong het Christendom de oorspronkelijke traditie naar de randen van Europa tot rond het jaar ook de eerste pogingen werden ondernomen om de rand van Europa, IJsland te bekeren. Dit betekende niet een onmiddellijke breuk met het verleden, zoals in veel andere landen van Europa waarbij met de komst van het Christendom radicaal werd afgerekend met de heidense gebruiken. In IJsland is dit vloeiender gegaan; de heidense gebruiken werden nog lang na de invoering van het christendom gepraktiseerd.²⁵ Met het Christendom kwam het schrift en het besef dat de oude religie stervende was. In 1275 tekende een anoniem gebleven schrijver de oude Germaanse liederen waarin wordt verhaald van Goden en mensen, reuzen en wereldbomen, noodlot en mensenoffer op in een bundel die officieel de Codex Regius wordt genoemd en wordt bewaard op IJsland, maar beter bekend is als de 'poëtische Edda'. Het is met de Gylfaginning²⁶ van Snorri Sturluson onze belangrijkste bron van kennis van de oudgermaanse religie. Opmerkelijk is het derde Gudrunslid in Edda waarin een rituele moord in het moeras wordt aangekondigd:

Zoiets erbarmelijks
zag iemand nooit
als toen van Herkja
de hand verbrandde
Zij leidden het meisje
naar het moeras²⁷

In het lied beschuldigt het dienstmeisje Herkja vrouwe Gudrun van overspel. Om haar bewering tegenover de goden te staven moet ze evenals Gudrun edelstenen uit een kokende pot halen. Het lijkt te verwijzen naar een Godsoordeel dat nog in onze taal voorkomt als uitdrukking dat men ergens absoluut zeker van is: "daar durf ik mijn hand voor in het vuur te steken". De uitkomst in het geval van Herkja was dat ze haar hand verbrandde en daarmee door door de goden werd aangewezen en in het moeras werd omgebracht.

We blijven nog even bij de Edda, waar de verklaring van het mensenoffer te vinden zal zijn. Vooraf is van belang de structuur van het mythische denken voor ogen te houden zoals die door Mircea Eliade onder andere in zijn boek 'De Mythe van de Eeuwige Terugkeer'²⁸ is verwoord. De mythisch denkende mens geeft zijn handelingen zin en betekenis door er het gedrag van de goden in te herhalen. Hij herhaalt het mythisch tijdperk. In het moderne westen kennen we daar wel degelijk nog voorbeelden van. Zo telt onze week zeven dagen. De reden daarvan is dat God in

het mythische tijdperk volgens Genesis de wereld in zeven dagen schiep. Wij herhalen daarmee dat mythische tijdperk. Zondag is de rustdag, omdat er staat geschreven: op de zevende dag rustte Hij.

Uit het oudgermaanse gedicht *Hávamál* (Lied van de Hoge), met de spreuken van de oppergod Odin :

Ik weet dat ik hing
Aan de windige boom
Negen nachten lang
Gewond door de speer
Aan Odin gewijd
Zelf aan mijzelf
Aan de wereldboom
Waarvan niemand weet
Uit welke wortels hij groeit

Zij gaven mij brood
Noch boden mij drank
Ten slotte spiedde ik omlaag
Nam de runen op
Nam de runen op
Nam ze roepende op
Viel vervolgens eraf

Van belang is hier het ophangen, gewond en daardoor aan Odin gewijd zijn door een speer en het op de grond vallen. Een offer aan Odin werd dan ook voltrokken door ten eerste ophangen of wurgen, ten tweede steken met een speer en daarna b.v. verbranding²⁹ en bij de veenlijken dus begraven of verzinken.

Fadlan

Mensenoffers werden in Europa zeker tot in de tiende eeuw verricht, getuige een verslag uit een verassende hoek: de Arabische diplomaat Ibn Fadlan maakte in 921 een reis van Bagdad naar het noorden via de Wolga. Hij schreef er een boek over dat in 1939 in het Duits is vertaald. Zijn verslag bevat een onthutsende beschrijving van een vrijwillig mensenoffer: Als de hoofdman van een stam is overleden, meldt één van de slavinnen zich om met hem de dood in te gaan. Na negen dagen van rituelen, met daarin ook geslachtsgemeenschap met de mannelijke familieleden van de hoofdman wordt ze uiteindelijk door verwurging en messteken ritueel vermoord door een oude vrouw die de Engel des Doods wordt genoemd.³⁰ Ellis Davidson meldt hierover: "She was strangled and stabbed at the same time, a sacrificial ritual associated with the cult of Odin."³¹ Na de rituele moord werd ze naast de hoofdman op een schip verbrand.

Van dergelijke offers zijn behalve een enkel verslag natuurlijk geen materiële sporen bewaard gebleven. Van de veenlijken zijn door de bijzonder conserverende werking van de moerassen bij toeval enkele overbleven maar de nadruk in de oude bronnen op de voorkeur van de oude Europese volkeren voor het vuur doen een bijzonder

grimmig verleden vermoeden. Niet voor niets had 'heidens' tot voor kort een bloeddorstige connotatie.

De conclusie kan zijn dat ook het meisje van Yde na een negen dagen durend ritueel ritueel aan de oppergod Odin of Wodan werd geofferd door verwurging en neersteken in de heilige ruimte die het moeras was.

Een hele, of wellicht een schrale troost was het voor het meisje van Yde dat ze volgens de Germaans mythologie na haar dood in het Valhalla werd opgenomen, die door beide seksen werd bevolkt, mits ze een gewelddadige dood waren gestorven. Welnu, aan die eis voldeed het meisje ruimschoots.³²

Mank

Dan is er nog de vraag waarom het meisje van Yde werd uitgezocht om deze gruwelijke dood te sterven. Zoals gezegd zien sommigen er voornamelijk een strafrechtelijke executie in, anderen neigen meer naar de offertheorie. De tegenstelling is echter schijn. Voordat het Romeinse recht bij de Germanen zijn intrede deed, was er geen tegenstelling tussen recht en godsoordeel. "Er is in deze tijd nog geen sprake van een wetenschappelijke benadering van het recht, van onderscheid tussen publiek- en privaatrecht, tussen burgerlijke en strafzaken. Strafrecht is er in zover, dat er op enkele zware vergrijpen tegen de stam een doodstraf stond, die waarschijnlijk sacraal was- eerder een mensenoffer dan een straf in moderne zin."³³ De schrijver Tacitus kende, als Romein, natuurlijk wel de tegenstelling godsoordeel en recht en legde die ook op aan de door hem beschreven volkeren die daar zelf nog niet aan toe waren. Het godsoordeel bestond in de Nederlanden tot in de middeleeuwen.³⁴

Uit het verslag van Ibn Fadlan blijkt dat sommige slachtoffers vrijwillig deze wrede dood kozen om in het hiernamaals aan de zijde van de overledene te zijn. Uit het pathologisch onderzoek van het lichaam door middel van Ct-scans is nog een bijzonderheid overgebleven. Het meisje liep mank. Ze had een vergroeiing aan de wervelkolom die nu bekend staat als 'idiopatische scoliose'.³⁵ De veronderstelling dat ze daardoor mank liep wordt gestaafd doordat de grote teen van haar rechtervoet een verdikking van het weefsel vertoont en de naastgelegen teen een vereelde indruk maakt. Het lijkt erop dat haar lichaamsgewicht buitenproportioneel op deze twee tenen heeft gedrukt. Het is natuurlijk uitzonderlijk dat uit een lichaam van tweeduizend jaar oud nog dergelijke details kunnen worden afgeleid. De meeste veenlijken zullen alsnog zijn vergaan of dusdanig beschadigd dat er niet veel meer uit valt af te leiden. Er zijn er evenwel toch nog een paar meer. Als eerste natuurlijk de eerder genoemde man van Lindow. Ook hij blijkt een ziekte te hebben gehad die de voortbeweging verstoort. Hij had osteo-arthritis (een vorm van reuma) in de wervelkolom³⁶ en Schmorl's nodulus.³⁷

Osteoarthritis werd ook aangetoond bij het veenlijk van Zweeloo³⁸

Het veenlijk van Grauballe bevat wervels met lipping (osteoarthritis)³⁹

Een aantal botten aan de linkerzijde van het skelet van Aschbroeken is significant kleiner dan aan de rechterzijde. Op röntgenfoto's zijn de zogeheten Harrislijnen te zien op de scheenbeenderen. Een Harris-lijn is een plaatselijke verdichting in het bot die het gevolg is van een groeistuipt.⁴⁰

De man van Bolkilde had een heupafwijking.⁴¹

We hebben hier een aantal veenlijken waarbij mankheid of in ieder geval in afwijking in de voortgang is aangetoond. We moeten evenwel voorzichtig zijn. Veel is beschadigd en verdwenen en dit aantal is natuurlijk niet statistisch significant. Toch

lijkt hij mij interessant genoeg om eens te kijken naar de betekenis van het mank of lam zijn in de oude mythologie.

Het opvallendst in de verhalen van de brons- en ijzertijd zijn de verbanden tussen het mankzijn en het dodenrijk en smid en mank zijn.. In de bekendste mythologie, die van het klassieke Griekenland is de God Hephaistos smid en mank. Hetzelfde geldt voor de smid Wieland uit het Nibelungenlied. Mank of hinkend is ook Odysseus in Homeros'Odyssee als hij de onderwereld of Hades bezoekt.⁴²

De smid en de breukenboom

Heel bijzonder is in dit verband dat uitgerekend in Yde de eertijds aan de smid toegekende magische kracht nog tot op de dag van vandaag sporen heeft nagelaten. Het gaat om de zogenaamde Breukenboom van Yde. Op de stammen van twee linden ziet men de overgroeide wonden waar eens spijkers in de boom werden geslagen. Er zijn verschillende beschrijvingen van dit gebruik, die er op neer komen dat lijders aan een breuk drie spijkers in een van de bomen lieten slaan onder het opzeggen van een tot heden geheim gebleven spreuk. Wanneer de de boom over de spijkers heengegroeid was zou men van de breuk genezen zijn. Het gebruik ontstond toen de smid Willem Nijenhuis zich vestigde. Hij had de reputatie op deze wijze breuken te kunnen genezen. "Het is niet toevallig dat het juist de smid was die het geheim van de breukenbomen kende. Door zijn omgang met het geheimzinnige en magische metaal was de smid bij uitstek de persoon die magische handelingen kon verrichten."⁴³

De antropoloog Ginzburg wijst op het verband tussen de onderwereld en moeilijkheden met de voeten. Zo noemt hij de manke Oedipous wiens gezwollen voeten verband houden met "the journey to the realm of the dead".⁴⁴ "The triple connection between fated child, peculiarities linked with walking and the world of the dead finds clear confirmation in the figure of Achilles".⁴⁵ (Achilles werd als kind ondergedompeld in de Styx, de doodsrivier die de onderwereld van de onze scheidt en werd daarmee onkwetsbaar, op zijn achilleshiel na).⁴⁶

Ginzburg constateert dat iedereen die de onderwereld ingaat of er uit terugkeert getekend is door een fysieke assymetrie.⁴⁷ Die symboliek is zelfs terug te vinden in kinderspelletjes zoals het hinkelen. De hinkelpatronen die in alle steden over de gehele wereld op dee trottoirs worden gekrijt hebben verschillende vakken. De bedoeling is om hinkelend een steen (de ziel) veilig over het patroon naar het einddoel (de hemel) te brengen.⁴⁸

Haarbehandeling

Bij het meisje van Yde was de helft van het hoofdhaar afgeschoren. Ook bij andere veenlijken is vastgesteld dat er is geknipt. Bij de vrouw van Borremose was zelfs het haar met hoofdhaar en al weggesneden. Was bij het meisje van Yde de linkerhelft geknipt, het meisje van van Windeby juist de rechterhelft van het haar er af. Ook bij de man van Windeby, de vrouw van Zweeloo en de vrouw van Huldremose was het hoofdhaar afgeschoren.⁴⁹ Duidelijk is dat we hier met een rituele handeling met een eigen karakter te maken hebben.

Conclusie

Van de veenlijken is na tweeduizend jaar soms nog iets over. Dat is heel bijzonder. Omdat er waarschijnlijk geen nieuw lijk meer gevonden zal worden zullen we geen

nieuwe gegevens meer vinden. Verfiëren kunnen we de theorie niet. Toch trek ik uit het voorafgaande een conclusie. Het meisje van Yde is ritueel omgebracht volgens de riten zoals die in de Germaanse mythologie zijn overgeleverd in de Edda. Zij was getekend doordat ze mank liep en haar hoofdhaar werd geknipt om haar aan te wijzen als degen die geofferd ging worden.

Ik weet dat ik hing
Aan de windige boom
Negen nachten lang
Gewond door de speer
Aan Odin gewijd
Zelf aan mijzelf
Aan de wereldboom
Waarvan niemand weet
Uit welke wortels hij groeit

Helper Oostsingel 50 A
9722 AW Groningen

noten

- 1 Joosting 1902, p. 95
- 2 Van der Sanden 1990, p. 71, noemt acht nog 'lijfelijk' aanwezige lijken op een totaal van 48
- 3 Joosting 1902, p. 96
- 4 idem, p. 99
- 5 idem, p. 100 e.v.
- 6 Van der Sanden 1994, p. 32
- 7 idem, p. 39
- 8 idem, p. 117
- 9 idem, p. 68
- 10 Of naast haar. Dat is onzeker. Zie Joosting 1902, p. 100
- 11 Tacitus. *Germania*. 12
- 12 Van der Sanden 1994, p. 119
- 13 Stead 1986, p. 11
- 14 idem, p. 80
- 15 idem, p. 177: they have no clinical significance
- 16 Van der Sanden 1996, p. 181 en voor de Kelten zie Green 1993, p. 141
- 17 Julius Caesar. *De Bello Gallico*, VI, 16: aut pro homines immolant aut se immolatueros vovent administresque ad ea sacrificia druidibus utuntur (...) Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis complent; quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines
- 18 Lucanus. *Pharsalia*, I, 444: et quibus inmitis sanguine diro placatur Teutates horrensque feris altaribus Hesus et Taranis
- 19 Ross 1986, p. 162
- 20 Ryan 1940, p. 536
- 21 Chtonisch = aards, aan de aarde gerelateerd.
- 22 Ryan 1940, p. 546
- 23 zie Tacitus' *Germania* 39,2;40,5 en 9
- 24 Van der Sanden 1990, p. 215
- 25 Otten 1998, p. XXII
- 26 Deze wordt meestal domweg Edda genoemd en dat maakt de kans op verwarring des te groter
- 27 Codex regius, Derde Gudrunslid in de vertaling van Jan de Vries 1968, p. 261
- 28 Eliade, M., 1949. *Le mythe de l'eternal retour*. Paris
- 29 Ellis Davidson 1964, p. 140
- 30 Zeki Validi 1939, p. 95
- 31 Ellis Davidson 1975, p. 80

- 32 Ellis Davidson 1964, p. 152." It is implied that the entry into the realm of Odin was open to women as well as men, but a violent death was demanded as the price of entry".
- 33 Gerbenzon 1987, p. 45
- 34 idem, p. 77
- 35 Van der Sanden 1994, p. 67
- 36 Stead 1986, p. 56
- 37 Schmorl's nodulus: defecten bij de ruggenwervel waardoor discusmateriaal uitstulpt en de tussenwervelruimtes versmallen
- 38 Van der Sanden 1990, p. 135
- 39 Brothwell 1986, p. 73
- 40 Van der Sanden 1996, p. 112
- 41 idem, p. 213
- 42 Odyssee, XIX, 386
- 43 citaat uit Schuyf 1995, p. 81
- 44 Ginzburg 1990, p. 231
- 45 Ginzburg 1990, idem
- 46 Deze mythologie over het mankzijn komt ook in de 20e eeuw nog voor. In de film 'Offret' van Andrej Tarkovsky loopt de hoofdfiguur mank na zijn nachtelijke reis naar gene zijde. (Tarkovsky, Andrei. 1986. *Offret*). In de film krijgt de hoofdpersoon (Erland Josephson) een bericht van een engel, een boodschapper van God, in dit geval de postbode, dat hij naar Maria, de dienstmaagd moet gaan, die voorbij de kerk woont. Bij een filmer als Tarkovsky moet dit alles symbolisch geduid worden. Voordat Erland aankomt valt hij van zijn fiets, bezeert zijn been en gaat hinken. In de film betekent het dan ook dat hij een reis naar gene zijde maakt en daar een ramp voor de wereld afwendt.
- 47 Ginzburg 1990, p. 247
- 48 Botermans 1991, p. 47
- 49 Van der Sanden 1996, p. 164

Literatuur

- Botermans, J., Visser, N., Burnett, T., 1991. *Timpen, hinkelen en pierebollen. Spelen in de lage landen*. Amsterdam
- Brothwell, D., 1986. *The bog man and the archeology of people*. London
- Eliade, Mircea, 1949. *Le mythe de l'eternel retour*. Paris
- Ellis Davidson, H.R., 1975 The ship of the dead. In: Ellis Davidson, H.R., *The journey to the other world*. Exeter
- Gerbenzon, P., Algra, N.E., 1987. *Voortgangh des rechttes*. Alphen aan den Rijn
- Ginzburg, C., 1990. *Ecstasies. Deciphering the witches' sabbath*. London
- Green, Miranda, 1993. *The Gods of the Celts*. Gloucestershire
- Jackson, K., 1940. The motive of the threefold death in the story of Suibhne Geilt. In: Ryan, J., *Essays and studies presented to professor Eoin MacNeill*. Dublin, p. 535 -555
- Joosting, J.G.C., 1902. Een Germanenlijk, in: *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken*. Groningen, p. 94 - 116
- Otten, M., 1998. *Edda. De liederen uit de Codex Regius en verwante manuscripten*. Amsterdam
- Ross, A., Lindow man and the Celtic tradition, in: Stead, I.M., Bourke, J.B., Brothwell, Don, 1986. *Lindow Man. The body in the Bog*. London
- Sanden, W.A.B van der, 1994. *Het meisje van Yde*. Assen

Sanden, W.A.B. van der, 1990. *Mens en moeras. Veenlijken in Nederland van de bronstijd tot en met de Romeinse tijd*. Assen

Sanden, W.A.B van der, 1996. *Vereeuwigd in het veen. De verhalen van de Noordwest-Europese veenlijken*. Assen

Sas, S., 1964. *Der Hinkende als Symbol*. Stuttgart

Schuyf, J., 1995. *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*. Utrecht

Stead, I.M., Bourke, J.B., Brothwell, Don, 1986. *Lindow Man. The body in the bog*. London

Tacitus, P.C.. *Germania*

Vries, J. de, 1957. *Altgermanische religionsgeschichte*. Berlin

Vries, J. de., vert., 1944. *Edda. Goden- en heldenliederen uit de Germaanse oudheid*. Amsterdam

Zeki Validi Togan, A., 1939. *Ibn Fadlans Reisebericht*. Leipzig